УДК [94:347.961] : 321 (477)

Н. В. Шевченко,
здобувач кафедри історії,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ДО ІСТОРІЇ НОТАРІАТУ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто історичні етапи розвитку нотаріату в різні часи української держави. В процесі дослідження було встановлено та визначено чотири основних етапи розвитку нотаріату, зокрема: княжий, козацький, національно-демократичний і сучасний, кожен з яких, враховуючи специфіку його розвитку, мав свої ознаки та особливості.

Першим етапом розвитку нотаріату на території України був княжий період становлення державності. На початковій стадії даного періоду у людей не виникало потреби документально затверджувати цивільно-правові угоди, саме тому вони укладались усно, а факт їхнього вчинення підтверджували свідки в судовому порядку. Але ситуація дещо змінилася після XII ст., коли виникла необхідність у нотаріальних функціях, яка була пов'язана з низьким рівнем освіти населення і збільшенням попиту на юридичні послуги, які регулювали придбання та відчуження прав на землю та холопів, пізніше – на нерухомість.

Козацький етап відзначився тим, що до середини XVIII ст. писемні угоди здебільшого нехтувалися. Хоча згодом, коли виникла система обов'язкової явки, реєстрації та запису до урядових (судових) книг приватних актів, з'явилися пам'ятки, документи українського права, які регулювали відносини судів та нотаріальну діяльність.

У роки незалежності, з ухваленнфм Закону України «Про власність» (1991 р.) та деяких інших законодавчих актів, зокрема Закону України «Про нотаріат (1993 р.), значно розширилася компетенція державних нотаріусів, збільшилась потреба, кількість і обсяг нотаріальних дій.

Ключові слова: *Україна; нотаріат; державність; угода; нотаріальні функції.*

Система нотаріату відіграє важливе значення в соціально-економічних та правових відносинах сучасної України. Перехід до ринкової економіки вимагає посилення юридичного регулювання господарської діяльності, що у свою чергу, стимулює процес удосконалення нотаріальних органів. Нотаріат є важливою ланкою у взаємовідносинах представників протилежних інтересів, які необхідно гармонізувати без зайвих витрат.

У зв'язку із активним розвитком системи нотаріату в сучасній Україні виникає певний інтерес і до його історії, яка досліджена недостатньо. Серед відомих сучасних дослідників історії нотаріальної справи в Україні слід виділити наступних авторів: Ю. Бисагу [1], А. Давиденка [2], Н. Денисяка [3], Ю. Желіховську [4], О. Неліна [8], В. Черниша [13] та Л. Ясінську [15–17]. Проте, вказаний науковий доробок, створено, головним чином, представниками юридичної науки. Тому певні історичні аспекти вимагають особливої уваги.

Мета нашої статті проаналізувати стан нотаріату на території України в різні етапи її державності: княжий, козацький, національно-демократичний і сучасний.

Княжий етап українського державотворення включає існування Київської Русі і Галицько-Волинської держави (IX ст. – 40-і рр. XIV ст.).

Найважливішими передумовами зародження нотаріальної діяльності в Київській Русі були достатньо високий економічний розвиток, розширення цивільного обігу, зростання кількості укладених правових угод. Існування приватної власності на майно сприяло розвиткові зобов'язального права. За загальним правилом зобов'язання виникали з договорів або угод. Договір – це домовленість (письмова чи усна) між двома чи кількома особами або між особою та пред-

ставником державної влади [8, с. 15]. Різні зобов'язання майнового характеру в той час, як правило, закріплювалися в усній формі, причому використовувались різні символічні форми – так звані «могоричі», символічні «биття рук» або «зв'язування рук».

Проте, при укладенні деяких договорів вже «Руська Правда» вимагала присутності свідків або представника держави. Так, зміст ст. 37 Просторової редакції «Руської Правди» засвідчує умови вчинення договору купівлі-продажу предметів: «Паки ли будеть что татебно купил в торгу, или конь, или порт, или скотину, то выведать свободна мужа два или мытника …» [10, с. 32].

Натомість, А. Давиденко вважає, що складання письмових актів при укладенні договорів було на Русі дуже рідкісним явищем. І це природно, адже Київська Русь була ранньофеодальною монархією, де йшов процес становлення феодального ладу і панувало натуральне господарство. Тому й потреби у вітчизняних «табеліонах» не було [2, с. 23].

О. Нелін вказує, що в умовах тогочасного правового порядку, коли власність вважалася скоріше фактом, аніж правом, коли будь-яке заволодіння захищалося не нотаріальним актом, а силою, в Київській Русі не було потреби в органі публічної діяльності – інституті нотаріату. Відповідно до ст. 47 «Правди Ярослава» (30–40 рр. XI ст.) встановлювалося, що суперечки по договорах вирішував суд у складі 12 осіб. Суд допитував свідків укладеної угоди. Можна припустити, що цивільно-правові угоди укладались усно, а факт їхнього вчинення підтверджували свідки у судовому порядку [8, с. 15].

Перші письмові форми правочинів в Київській Русі почали з'являтися в період феодальної роздробленості у XII ст. Це окремі уставні і жалувані грамоти удільних князів та деякі документи приватних осіб, головним змістом яких було придбання та відчуження прав на землю та холопів. У Галицько-Волинській державі прикладом таких документів були – «Грамота князя Івана Ростиславовича» (1134 р.), «Рукопісаніє» князя Володимира Васильовича» (1287 р.), «Уставная грамота» Мстислава Романовича» (1289 р.). Окремі дії нотаріального характеру виконував галицький печатник [2, с. 23; 11, с. 16].

Л. Ясінська зауважує, що у Західній Європі, як і в Київській Русі так зване «право печатки» на ранньому етапі свого становлення дещо паралізувало розвиток нотаріальної діяльності, оскільки робило її абсолютно зайвою. Та вже незабаром універсалізація «права печатки» призвела до утвердження інституту нотаріату в його сучасній організації [15, с. 59].

Необхідність у нотаріальних функціях була пов'язана з низьким рівнем освіти населення і збільшенням попиту на юридичні послуги. Заповнити потребу в складанні документів у письмовій формі змогли дяки та піддячі. Спочатку це були люди вільної професії, а з розвитком приказної системи вони стали обов'язковими членами державних органів, що впливали на хід судових і адміністративних справ. Основним завданням дяків та їхніх помічників-піддячих було ведення діловодства в державних установах, складання і підписання грамот, видача оригіналів, копій документів і довідок [2, с. 23].

Також, дяки виконували і нотаріальні функції, які їм були надані відносно нерухомості (XIII ст.). Паралельно з приказними дяками в XIV ст. з'явилися майданні піддячі, які складали письмові акти в містах. На думку багатьох дослідників, майданні піддячі є своєрідними засновниками сучасної системи нотаріату. Це були свого роду, аналоги європейських табеліонів [7, с. 20]. Їх діяльність регламентувалася відповідними указами, проте ні в яких документах не згадується про те, що вони перебували на державній службі [6, с. 52]. Тому, на нашу думку, вони були скоріше попередниками приватних, а не державних нотаріусів.

Однак органічний розвиток інституту нотаріату в Україні був перерваний втратою державності і входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (ВКЛ), а пізніше – до Речі Посполитої, хоча деякі елементи, характерні для українського нотаріату збереглись.

В українських землях, що входили до складу ВКЛ, нотаріальні функції виконували посадові особи воєвода, староста, підстароста, суддя і писар. На законодавчому рівні вперше встановлювалася вимога письмового оформлення договорів купівлі-продажу маєтків,

угод щодо землі, договорів позики за умови, коли загальна сума перевищувала десять коп. грошей. Другою обов'язковою умовою було укладення угод у присутності свідків шляхетської належності. Третя умова, що надавала таким документам публічного характеру – обов'язкова їхня реєстрація у судових установах (земського суду) й участь сторін при їхньому внесенні до судового протоколу.

Шляхом протоколювання у суді правові документи, укладені воєводою, старостою, підстаростою, писарем набували силу публічних актів і ставали беззаперечними. У цьому випадку простежується очевидна схожість інституту римського права – подання табеліонних документів до суду із занесенням їх до протоколу з принципами нотаріату, закладеними Статутом ВКЛ віл 1588 р. Проте, діяльність нотаріусів ще не отримала закріплення на законодавчому рівні і не стала реальним юридичним фактором, як в інших країнах Європи [8, с. 16].

Нотаріат в українських землях, що перебували у складі Речі Посполитої, розвивався на традиціях, закладених руським звичаєвим і писаним правом, під впливом римського права та пізніше вироблених західноєвропейських традицій [14, с. 100]. Земський суд у складі судді, підсудка та писаря розглядав кримінальні й цивільні справи, а також виконував функції нотаріусів.

Козацький етап українського державотворення (1648 – друга половина XVIII ст.).

У період національно-визвольної війни 1648–1657 рр. та у перші десятиліття існування Української гетьманської держави учасники цивільно-правових угод не завжди дотримувались обов'язкової письмової форми й інших приписів Литовських статутів. Особливості нотаріальної діяльності у цей період полягали в тому, що спочатку ні полкові, ні сотенні суди не вели актових книг, а користувалися для реєстрації своїх рішень і приватних угод ратушними чи магістратськими книгами. В умовах безперервної боротьби та війн руйнувалися деякі власні правові здобутки. А оскільки в козацькій державі не визнавалося писане право, то особи, які виконували нотаріальні функції, їй фактично були не потрібні. Такий порядок зберігався майже до середини XVIII ст. [2, с. 24; 8, с. 17].

Система обов'язкової явки, реєстрації та запису до урядових (судових) книг приватних актів з'явилася в Україні одночасно із рецепцією магдебурзького права, тобто з XIV ст., та була детально регламентована у таких пам'ятках українського права: інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р.; «Процес короткий приказний» 1734 р.; «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.; «Суд і розправа в правах малоросійських» 1750 р.

У контексті проблематики нашої статті, найбільший інтерес становить «Інструкція судам», видана гетьманом Д. Апостолом, яка зобов'язувала сотенних і городових, а в тих місцевостях, де були магістрати, – їхніх урядовців видавати на прохання людей «купчі» записи й духівниці без хабарів, «противних праву», вказувати межі земельних ділянок з обов'язковою в разі здійснення угоди участю сусідів по ділянці – «помежников». Акти підписувались сотенними (городовими) старшинами, а в селах – священиком, дяком, отаманом, війтом чи іншими людьми, які заслуговували довіри, а також сторонами, спадкодавцями, заявниками, свідками. За неграмотних підписувались «рукоприкладчики» [8, с. 17].

Форсований наступ російського царизму на автономію Української гетьманської держави призвів до запозичення російського суспільно-державного інституту майданних піддячих. А дещо пізніше – на території України були встановлені російські закони, а організаційні та зміни в нотаріальних справах проводилися за загальнодержавними нормативними актами: Соборне уложення «Кодекс Законів Російської держави», прийняте Земським собором у 1649 р. та «Положення про нотаріальну частину», затверджене 14 квітня 1866 р. імператором Олександром II, яке діяло до 1917 р. [1, с. 18].

Нотаріат відокремлювався з відання судів для здійснення актів та інших не судових дій. У містах вводилися посади нотаріусів, на які призначалися чиновники на конкурсних засадах головою судової палати. Нотаріус повинен був перед призначенням на посаду скласти присягу та внести страхову заставу на випадок заподіяння шкоди клієнтові своїми некваліфікованими діями [3, с. 146].

Автономізація нотаріату викликала необхідність належного визначення статусу нотаріуса, який характеризувався двома найважливішими моментами: з одного боку, нотаріуси визнавалися такими, що не перебували на державній службі і не мали права присвоєння чинів та отримання пенсій, а з другого – їх діяльності було надано статус приватної юридичної практики. Таким чином, нотаріус був одночасно і посадовою особою, що дозволяло піддавати його дисциплінарним стягненням за порушення посадових обов'язків, і представником вільної юридичної професії [7, с. 24–25].

Етап Української національно-демократичної революції (1917-1921 рр.), пов'язаний із війнами за незалежність, відсталістю і розрухою господарства. В цей час правовідносини у сфері цивільного обороту були обмеженими і потреби в нотаріаті практично не було, тому з'явилась тенденція до його повної ліквідації [12, с. 234].

З 24 серпня 1991 р. почався ***сучасний етап українського державотворення***. Початок періоду незалежності України був складним: соціальні конфлікти, ідеологічні протиріччя, неадекватні економічно-правові відносини призвели до браку ресурсів для вирішення важливих проблем нотаріату. У 90-і рр. XX ст. на перший план почали виходити проблеми незалежності та самоврядування нотаріальних органів.

З прийняттям Закону «Про власність» та деяких інших законодавчих актів значно розширилася компетенція державних нотаріусів, збільшилась кількість і обсяг нотаріальних дій.

Робота, яку проводило Міністерство юстиції України у справі вдосконалення системи нотаріату, не могла істотно вплинути на стабілізацію нотаріальної діяльності. Недостатня забезпеченість нотаріальними бланками, відсутність у кожного нотаріуса гербової печатки, посвідчення величезної кількості нікому не потрібних копій документів, невдало встановлений режим роботи нотаріальних контор, їх вкрай малі штати породжували черги, не виправдані втрати робочого і особистого часу, нарікання і невдоволення громадян. Керівництво ж державного нотаріату, на думку самих нотаріусів, знаючи всі ці проблеми, не поспішало з їх вирішенням, допускало паперотворчість, адміністрування, видимість пошуку шляхів усунення недоліків [4, с. 158].

2 вересня 1993 р. в Україні було ухвалено Закон України «Про нотаріат». Нові положення, що містяться в цьому Законі, стосуються організації нотаріату і не зачіпають режиму вчинення нотаріальних дій. Вони передбачають уведення приватного нотаріату, більш докладну регламентацію правового статусу нотаріуса та допуску осіб до нотаріальної діяльності, а також утворення державних нотаріальних архівів.

Вказаний закон надав ряд новацій, серед яких:

– створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю;

– видача свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит;

– заснування в обласних центрах, містах Києві, Севастополі державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду;

– здійснення тимчасового зберігання нотаріальних документів (до 75 років) саме Національними архівами, що значно полегшує роботу нотаріусів;

– закріплено право осіб, які отримали свідоцтво для зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність [5].

Щодо історії нотаріату в період незалежної України, необхідно сказати і про виникнення Української нотаріальної палати – добровільної громадської організації нотаріусів. Вона була створена в 1993 р. на конференції нотаріусів і зареєстрована Міністерством юстиції України. У 1998 р. Українська нотаріальна палата була прийнята спостерігачем від міжнародної спільноти до світової організації нотаріусів – Міжнародного союзу нотаріату, який об'єднує нотаріати 82-х країн [9].

Міністерством юстиції України була розроблена «Концепція розвитку нотаріату в Україні», яка була покладена в основу проекту нової редакції Закону України «Про нотаріат». Це послужило виходу в 2009 р. оновленого Закону України «Про нотаріат» [1, с. 20].

Отже, ми простежили розвиток українського нотаріату на всіх чотирьох етапах українського державотворення: княжого, козацького, національно-демократичного та сучасного. Весь час основним завданням нотаріальних органів або структур, які виконували нотаріальні функції було надання юридичної вірогідності різноманітним договорам і актам. Умови для зародження вітчизняного нотаріату виникли з утворенням у IX ст. Київської Русі. Порядок і форма укладення актів, структура і компетенція органів, що вчиняли нотаріальні дії протягом X – початку XIX ст., зазнали еволюції: від звичаєвих форм посвідчення до державно-правових. Вітчизняний нотаріат, як показує історія його становлення і розвитку, більше тяжіє до публічно-, а не приватно-правових засад. Упродовж подальшої історії розвитку держави і права України органи, покликані виконувати нотаріальні функції, були і залишаються складовою її правової системи, адже повноваження нотаріату необхідні суспільству.

На наш погляд треба широко використовувати позитивні історичні уроки минулого в діяльності сучасного нотаріату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бисага Ю. Ю. Історико-правові аспекти виникнення сучасного українського нотаріату / Ю. Ю. Бисага // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. – Серія: Право. – Випуск 30. – Т. 1. – С. 17–20.
2. Давиденко А. О. Історія виникнення нотаріату в Україні / А. О. Давиденко. – Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2010 – № 4. – С. 22–28.
3. Денисяк Н. М. Історія виникнення, розвиток та реформування інституту нотаріату в Україні / Н. М. Денисяк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 145–147.
4. Желіховська Ю. В. Історія виникнення та розвитку нотаріату в Україні / Ю. В. Желіховська // Молодий вчений. – 2014. – № 11 (14). – С. 155–160.
5. Закон України «Про нотаріат» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3425-12 (07.01.2016)
6. Злотников М. Ф. Подьячие Ивановской площади. К истории нотариата Московской Руси / М. Ф. Злотников // Нотариальный вестник. – 1998. – № 4. – С. 52–56.
7. Комаров В. В. Нотаріат в Україні / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х. : Право, 2011. – 384 с.
8. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст. ст.): проблеми становлення // О. І. Нелін // Часопис Київського університету права – 2013. – № 1. – С. 15–18.
9. Про Українську нотаріальну палату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.palata.notariat.org.ua/aboutunp (07.01.2016)
10. Руська Правда (Просторова редакція). Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х томах / за ред. В. Д. Гончаренка: – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. – 464 с.
11. Тодоров І. Я. Історія держави і права України: підручник / І. Я. Тодоров, В. Н. Суботін. – Донецьк : ДГТ. – 1998. – 187 с.
12. Трофименко Є. В. Минуле та сучасність нотаріату в Україні / Є. В. Трофименко // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – Випуск 10. – С. 230–236.
13. Черниш В. М. Історико-правовий аспект вітчизняного нотаріату / В. М. Черниш // Мала енциклопедія нотаріуса: юридичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 49–51.
14. Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен : УВУ, 1976. – Т. 1–2. – 178 с.
15. Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ліліана Едуардівна Ясінська. – Львів, 2005. – 210 с.
16. Ясінська Л. Е. Організація і діяльність нотаріальних органів за судовою реформою 1864 р. в Росії / Ліліана Едуардівна Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 35. – Львів, 2000. – С. 114–116.
17. Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Ліліана Едуардівна Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 39. – Львів, 2004. – С. 93–101.

Шевченко Н. В., *Черноморский государственный университет им. П. Могилы, г. Николаев, Украина*

К ИСТОРИИ НОТАРИАТА В КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНЕ

В данной статье рассмотрены исторические этапы развития нотариата во разные времена развития украинского государства. В ходе исследования было установлено и определено четыре основных этапа развития нотариата, в частности: княжеский, казацкий, национально-демократический и современный. Каждый из которых, учитывая специфику его развития, имел свои признаки и особенности.

Первым этапом развития нотариата на территории Украины был княжеский период становления государственности. На начальной стадии данного периода у людей не возникало необходимости документально утверждать гражданско-правовые сделки, поэтому они заключались устно, а факт их совершения подтверждали свидетели в судебном порядке. Но ситуация несколько изменилась после XII в., когда возникла необходимость в нотариальных функциях, связанная с низким уровнем образования населения и увеличением спроса на юридические услуги, которые регулировали приобретение и отчуждение прав на землю и холопов, позже – на недвижимость.

Казацкий этап отметился тем, что к середине XVIII в. письменные соглашения в основном игнорировались. Хотя впоследствии, когда возникла система обязательной явки, регистрации и записи в правительственных (судебных) книгах частных актов, появились упоминания, документы украинского права, которые регулировали отношения судов и нотариальную деятельность.

В годы независимости, с принятием Закона Украины «О собственности» (1991 г.) и некоторых других законодательных актов, в частности Закона Украины «О нотариате (1993 г..), значительно расширилась компетенция государственных нотариусов, увеличилась потребность, количество и объем нотариальных действий.

Ключевые слова: *Украина; нотариат; государственность; соглашение; нотариальные функции.*

Shevchenko N., *Black Sea State University of Petro Mohyla, Mykolayiv, Ukraine*

TO THE HISTORY OF NOTARIES IN THE CONTEXT OF STATE PROCESSES IN UKRAINE

This article deals with historical stages of development of notaries during all the time of the Ukrainian state. The matter is that the notary serves as one of the legal forms of the people's relations consolidation.

In the course of the research four basic development stages of notary were found and identified, including the Princely, Cossack, National and Democratic and Modern ones. Taking into account the specificity of their development each of these stages had its own characteristics and peculiarities.

The first stage of notaries' development in Ukraine was the period of the princely state. At an early stage of this period there was no need for people to approve documentary civil agreements. That is why they were concluded orally and the fact of their commission was confirmed by the witnesses in court. But the situation has slightly changed after the XII century. There appeared a need for notaries function that was associated with a low educational level of the population and increasing the demand of legal services, which were regulating the purchase and alienation of rights to land and serfs, and later - in real estate.

The Cossack stage was marked by the fact that until the middle of the XVIII century written agreements were mostly absent. Although later, the system of compulsory attendance, registration and recording to the government (judicial) books of private acts has appeared. So we can observe the sights, documents of Ukrainian law that regulated the relations of courts and notaries activities.

In the years of independence the Law of Ukraine «On Property» (1991) and other legislative acts (for instance the Law of Ukraine «On Notary» (1993)) were adopted. As a result the competence of public notaries has expanded considerably, increased the need, the number and scope of notaries acts.

Key words: *Ukraine; notary; statehood; agreement; notaries functions.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор* ***Котляр Ю. В.***
д-р. іст. наук, професор ***Сінкевич Є. Г.***

© Шевченко Н. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 01.03.2016